

Mirosława Siuciak

Uniwersytet Śląski w Katowicach

 <https://orcid.org/0000-0001-9770-6605>

Polszczyzna w wymiarze stuletnim

RECENZJA: Stanisław Dubisz, *Najnowsze dzieje języka polskiego.*

Rozwój polszczyzny w latach 1918–2018, Warszawa:

Dom Wydawniczy Elipsa, 2020, ss. 181

Historia języka polskiego jest dziedziną bardzo rozbudowaną i pod wieloma względami dość dobrze opracowaną, jednak jej cechą charakterystyczną jest otwartość – zarówno na nowe metody badawcze, jak też otwartość chronologiczna, opis dziejów polszczyzny nie ogranicza się bowiem do minionych dawno stuleci, ale sięga po czasy współczesne. XX wiek, mimo że najbardziej dostępny badawczo pod względem materiałów źródłowych oraz osobistych doświadczeń lingwistów, wciąż pozostaje okresem niedostatecznie opracowanym. Istnieje oczywiście mnóstwo prac na temat języka tego czasu, w tym szczególnie dużo uwagi poświęcono drugiemu półwieczu, z wyraźną jednak koncentracją na analizach synchronicznych. W dyskursie historycznojęzykowym ten ważny etap rozwoju polszczyzny był obecny najczęściej jako stadium końcowe przedzielone istotną cezurą, wyznaczoną epokową monografią Zenona Klemensiewicza, który z przyczyn obiektywnych zakończył omawianie dziejów języka polskiego na roku 1939 (Klemensiewicz 1976). Kontynuację dzieła uczonego podjęła Irena Bajerowa, opracowując wraz z zespołem losy polszczyzny w czasie II wojny światowej (Bajerowa 1996), a następnie publikując monograficzne ujęcie okresu 1939–2000 (Bajerowa 2003). Można zatem uznać, że opis dziejów języka polskiego został doprowadzony do końca XX wieku. Sama badaczka miała jednak świadomość skrótowości, wybiórczości i pewnej powierzchowności charakterystyki drugiego półwiecza, a wynikało to z konieczności uwzględnienia ogromu zjawisk, które wyznaczyły rozwój polszczyzny w tym okresie. Sformułowała także wątpliwości dotyczące periodyzacji, zastanawiając się, czy można ten czas zaliczyć jeszcze do doby nowopolskiej, czy też należałoby wyznaczyć

nową dobę w dziejach polszczyzny. Ostatecznie, uwzględniając fundamentalne przeobrażenia, jakie dokonały się w strukturze społecznej na skutek migracji, zmiany granic Rzeczypospolitej, powszechnej edukacji, awansu społecznego, wpływu mediów oraz nieco późniejszych procesów globalizacyjnych, I. Bajerowa uznała, że po roku 1939 możemy już mówić o nowej, zasadniczo różniącej się od nowopolskiej, dobie funkcjonowania polskiego języka ogólnego, który przestał być w tym czasie językiem elit, a przyjął charakter masowy (upowszechniany przez media), ze wszystkimi tego konsekwencjami (Bajerowa 2003: 158).

Stanisław Dubisz w niedawno opublikowanej monografii przyjmuje inne ramy chronologiczne tego, co nazywa najnowszymi dziejami polszczyzny, ale nietrudno zauważyć, że na wielu poziomach rozważania autora przenikają się z konstatacjami I. Bajerowej. Oddziaływanie to jest zresztą dwustronne, gdyż I. Bajerowa we wspomnianej książce (Bajerowa 2003) również chętnie odwoływała się do wcześniejszych prac warszawskiego badacza. Oboje uczonych łączy też stosowana metoda opisu procesów historycznojęzykowych oparta na strukturalizmie, pogłębiona wykorzystaniem oglądu socjolingwistyczno-komunikacyjnego.

Książka S. Dubisza obejmuje okres ostatnich stu lat funkcjonowania polszczyzny, a ramę początkową wyznacza rok odzyskania niepodległości po 123 latach zaborów. Wybór takiej cezurę – odbiegającej nieco od wspomnianej tradycji periodyzacyjnej – został przekonująco uargumentowany sytuacją przełomu politycznego i społecznego, który się dokonał w roku 1918. Wiązało się to z przywróceniem polszczyźnie roli języka państwowego, jak również z poszerzeniem terytorialnego i społecznego zasięgu języka ogólnego. Coraz częściej zresztą badacze wskazują na przełomową rolę dwudziestolecia międzywojennego w kształtowaniu nowych wzorców komunikacji językowej oraz umacniającej się w tym czasie społecznej, państwowej i wspólnototwórczej funkcji polszczyzny (por. Woźniak 2020). Dlatego też zamysł przedstawienia stuletniego wycinka dziejów polskiej wspólnoty komunikacyjnej i ewolucji jej środka porozumiewania wydaje się ze wszech miar słuszny. Dane i wnioski zawarte w książce znane są z wcześniejszych publikacji S. Dubisza, jednak zebranie ich w jednym miejscu jest niezwykle cenne, gdyż daje pełny obraz koncepcji samego autora, a czytelnikom przynosi opracowanie ostatniego, bardzo dynamicznego etapu dziejów polszczyzny. Autor opiera się zarówno na własnych analizach, jak też przywołuje dokonania innych badaczy zajmujących się opisem wybranych zjawisk z różnych pozycji, zarówno synchronicznych (tu szczególnie prace dotyczące 2. połowy XX wieku), jak i diachronicznych.

Stanisław Dubisz jako wytrawny diachronista przedstawia ostatni stuletni etap dziejów polszczyzny w ujęciu dynamicznym. Interesuje go, jakie zmiany zaszły w tym okresie w systemie językowym i w słownictwie, a przebieg tych przekształceń pokazuje na szerokim tle uwarunkowań politycznych, społecznych, kulturowych i technologicznych, wpisując się tym samym

w Klemensiewiczowską koncepcję powiązania „wewnętrznego” rozwoju języka z czynnikami zewnętrznymi, mającymi istotny wpływ na jego kształt. Omawiana praca – w pewnym zakresie nowatorska i zrywająca z klasyczną tradycją periodyzacyjną – pozostaje głęboko osadzona w polskim dyskursie historyczno-językowym i jego metodach badawczych. Aby przedstawić przebieg procesów językowych, autor podzielił badany okres na cztery etapy wynikające z sytuacji zewnętrznej: 1) dwudziestolecie międzywojenne (1918–1939), 2) II wojna światowa (1939–1945), 3) lata istnienia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (1945–1990), 4) ostatnie trzydziestolecie (1990–2018). Tak przyjęte cezury periodyzacyjne wydają się oczywiste, jednak powodują, że badane okresy są bardzo nierówne, co nie pozostaje bez wpływu na opis zmian systemowych. Najdłuższy period obejmujący czasy PRL-u został podzielony na trzy etapy umotywowane istotnymi czynnikami zewnętrznymi: 1) 1945–1960 – czas migracji i interferencji różnych wariantów polszczyzny związany z powstaniem nowych granic państwowych, 2) 1960–1980 – podokres kształtowania się stereotypu wspólnoty komunikacyjnej, w której dominuje jednostronny przekaz instytucjonalnego nadawcy (władzy), 3) 1980–1990 – okres trwania i dezintegracji stereotypów, stanowiący centrum zmian zachodzących w 2. połowie XX wieku w zewnętrznej sferze rozwoju języka. Z wszystkimi wskazanymi podziałami łączą się jeszcze przekształcenia form komunikacji językowej, przebiegające w omawianym stuleciu: od dominacji komunikacji pisanej w kierunku zwiększającego się wpływu oralności (radio), a następnie komunikatów dźwiękowo-obrazkowych związanych z rozwojem mediów (telewizji, internetu) aż po znaczące ograniczanie zasięgu tradycyjnej papierowej komunikacji pisanej na rzecz globalnej komunikacji elektronicznej.

Książka podzielona jest na dwie części: I. *Polszczyzna w krajowej wspólnocie komunikacyjnej*, II. *Polszczyzna w diasporycznych wspólnotach komunikacyjnych poza granicami kraju*. Przyznać należy, że takie spojrzenie na rozwój języka jest bardzo oryginalne, niespotykane we wcześniejszych – z wyjątkiem prac samego autora – syntezach historycznojęzykowych. W odniesieniu do ostatnich stu lat takie ujęcie wydaje się jak najbardziej uzasadnione, gdyż na skutek procesów emigracyjnych wytworzyło się kilka dużych polskich wspólnot komunikacyjnych, w których rozwój języka przebiegał inaczej niż we wspólnocie krajowej. Uwzględnienie zmian językowych w społecznościach diasporycznych powoduje, że zaproponowany opis rozwoju polszczyzny jest pełniejszy. Osobną kwestią pozostaje wzajemne oddziaływanie typów języka funkcjonujących w społecznościach emigracyjnych, a szczególnie ich relacje z językiem polskim używanym w kraju. W dobie nasilającej się globalizacji te wpływy mogą ulegać zmianie.

Głównym przedmiotem analizy w pierwszej części książki są przekształcenia systemu językowego, które zostały poprzedzone wnikliwym omówieniem procesów integracyjnych w obrębie polskiej wspólnoty komunikacyjnej, spowodowanych migracją dużych grup społecznych i przemieszaniem tradycyjnych

gwar z polszczyzną ogólną, zwiększaniem zakresu używania języka ogólnego na skutek powszechnej edukacji oraz utrwalaniem wzorców językowych za pośrednictwem mediów. Autor przywiązuje dużą wagę do opisu zmieniającej się sytuacji socjolingwistycznej, przytaczając przekonujące dane liczbowe, które obrazują dobitnie dynamikę przemian społecznych oraz zmieniających się proporcji w stosowaniu regionalnych i ponadregionalnych odmian językowych, a także podkreśla wpływ procesu demokratyzacji i upowszechnienia polszczyzny ogólnej na jej wewnętrzne przeobrażenia.

Zmiany gramatyczne, które dokonały się w poszczególnych okresach, przytacza autor w postaci rejestrów, nie wdając się w szczegółowe analizy, gdyż posiłkuje się – jak zaznacza – wskazaniem zawartymi w pracach Z. Klemensiewicza i I. Bajerowej oraz obserwacjami własnymi. Wybór procesów i szczegółowych zmian językowych jest jednak dość arbitralny, dlatego też może zaskakiwać sporządzenie na tej podstawie wykazów liczbowych: dla dwudziestolecia międzywojennego autor wyliczył 35 istotnych zjawisk, dla II wojny światowej – 29, dla okresu PRL-u – 57, a dla ostatniego etapu – 39. Dodać trzeba, że są to procesy dotyczące różnych poziomów języka: fonetyki, fleksji, składni, słowotwórstwa i leksyki, a proporcje między nimi w poszczególnych okresach rozkładają się różnie. Już samo łączenie we wspomnianych rejestrach zmian gramatycznych, np. fonetycznych i fleksyjnych, z dynamicznym w XX stuleciu przyrostem słownictwa wydaje się dyskusyjne. Zastrzeżenia może też budzić równe traktowanie okresów, przejawiających tak duże dysproporcje czasowe, np. sześcioletniego periodu II wojny światowej z czterdziestopięcioletnim okresem PRL-u. Wiadomo powszechnie, że przebieg zmian fleksyjnych jest długotrwały i nie sposób zauważyć tendencji językowej w ciągu 6 lat. W tym zakresie autor posiłkuje się ustaleniami badaczy (Bajerowa 1996; 2003), ale – moim zdaniem – niedostateczne powiązanie tych zjawisk z całym złożonym procesem historycznojęzykowym sprawia, że przedstawione dane liczbowe nie są do końca przekonujące. Przykładowo, jako osobny proces zaobserwowany w czasie wojny zostało wskazane częstsze występowanie czasownikowej końcówki *-śmy* w połączeniu z partykułą *że (żeśmy przyszli)*, natomiast w późniejszym okresie tego typu zjawisko nie zostało uwzględnione, mimo że w języku mówionym jest obecne do dzisiaj. Można by wskazać więcej niekonsekwencji wynikających z nieproporcjonalnego doboru zmian językowych w poszczególnych okresach. Autor zresztą sam podkreśla, że prezentowane rejestry zjawisk nie mają charakteru kompletnego, a raczej chodzi w nich o wskazanie tendencji językowych reprezentatywnych dla badanego wycinka dziejów polszczyzny. Arbitralne wybory nie byłyby może tak dyskusyjne, gdyby nie stały się podstawą obliczeń procentowych wnoszących zawsze do analizy wrażenie obiektywizmu.

Upodobanie autora do ujmowania procesów językowych przy pomocy liczb zaznaczyło się też w zestawieniach tabelarycznych, w których przyporządkowuje wskazane zjawiska szczegółowe do tendencji sterujących ewolucją

języka. Przyjmując dobrze znaną z prac I. Bajerowej i S. Dubisza strukturalną koncepcję rozwoju języka, w której wyróżnia się takie tendencje wewnątrzjęzykowe, jak: ekonomizacja, unifikacja, kompletacja, repartycja i nobilitacja, autor podaje liczebność dokonujących się w wyznaczonych okresach procesów w ramach wskazanych tendencji, z podziałem na podsystemy języka. Z przedstawionych danych procentowych wynika, że najważniejszą tendencją w rozwoju systemu polszczyzny ostatniego stulecia była ekonomizacja, czyli tendencja do uproszczeń (30% zjawisk) zaznaczająca się szczególnie na poziomie fleksji i fonetyki. Nie mniej ważna była kompletacja polegająca na uzupełnianiu zasobów językowych (25%), obejmująca głównie warstwę leksykalną i procesy słowotwórcze, umotywowane rozwojem potrzeb komunikacyjnych wspólnoty. Opisowi przemian leksykalnych poświęcił autor osobny rozdział, posiłkując się zarówno słownikami polszczyzny ogólnej, jak też licznymi publikacjami, które ukazywały się od połowy XX stulecia. Na uznanie zasługuje, że z tego ogromu prac i materiałów leksykograficznych autorowi udało się stworzyć obraz w miarę pełny, z zaznaczeniem najważniejszych kierunków przeobrażeń tak systemowych (słowotwórczych), jak i procesu semantyzacji, oddziaływania języków obcych i przenikania słownictwa w ramach różnych odmian stylowych, socjolektalnych i regionalnych. W typowy dla autora sposób zostały też wskazane szersze tendencje w ramach wzbogacania warstwy leksykalnej polszczyzny, wynikające z dynamiki przemian społecznych i kulturowych. Szczególną wartość ma zobrazowanie z jednej strony specyfiki wyodrębnionych okresów badawczych, z drugiej zaś zaznaczenie tendencji ogólnych dla całego ostatniego stulecia. Ta zawsze cenna w pracach S. Dubisza umiejętność syntetyzującego oglądu sprawia, że dostajemy pełny opis ostatniego okresu w dziejach polszczyzny, w którym ewolucja systemu językowego została sprzężona z fundamentalnymi przemianami w zakresie komunikacji językowej, co spowodowało przemieszanie wewnętrznych odmian języka polskiego, ale też specjalizację nowych stylów, np. profesjolektów, a uzupełnianie zasobu leksykalnego polszczyzny oraz jego internacjonalizację widzieć należy jako bezpośredni skutek postępujących procesów globalizacyjnych oraz integracji w ramach Unii Europejskiej.

Druga część książki poświęcona polszczyźnie używanej w diasporycznych wspólnotach komunikacyjnych poza granicami kraju jest skonstruowana w pewnym stopniu paralelnie do pierwszej, chociaż przedmioty opisu zasadniczo się od siebie różnią. O ile w pierwszej części na czołowe miejsce wysuwają się procesy integrujące wspólnotę, o tyle w drugiej istotniejsze są zjawiska odwrotne, umotywowane rozproszeniem społeczności polonocentrycznych obejmujących około 14–15 mln osób w 90 krajach świata. W przedstawianiu tej skomplikowanej materii autor nie rezygnuje z dychotomicznego opisu uwzględniającego z jednej strony zewnętrzne uwarunkowania związane z powstaniem dużych skupisk polonijnych i emigracyjnych, z drugiej strony charakterystykę samego języka z wyraźną koncentracją na przeobrażeniach leksykalnych. Ogromną

wartością tej części jest uporządkowanie i hierarchizacja terminów, takich jak *wspólnota polonijna* oraz *emigracyjna* (także *język polonijny* i *język emigracyjny*) – ich wzajemne przenikanie się i historyczne przeobrażenia. Język polski poza granicami kraju S. Dubisz ujmuje bardzo szeroko, nie ograniczając go do mowy Polaków przebywających za granicą oraz polszczyzny odziedziczonej wśród przedstawicieli emigracyjnego pokolenia Polonii i ich dzieci, ale także włącza do tej kategorii język polski nabyty przez cudzoziemców w trakcie oddziaływania glottodydaktycznego. Swoją uwagę koncentruje jednak na zróżnicowanych genetycznie enklawach i diasporach polszczyzny, które proponuje traktować jako odrębne polskojęzyczne wspólnoty komunikacyjne definiowane przez kraj osiedlenia oraz ich zasięg terytorialny. Istotny w opisie języka tych zbiorowości jest zakres używania polszczyzny w stosunku do języka miejscowego, stopień jej przyswojenia przez kolejne pokolenia oraz interferencji wynikających z bilingwizmu. Na uwagę zasługuje szeroki opis zróżnicowanej sytuacji socjolingwistycznej, sprzyjającej także interferencjom w zakresie odmian polszczyzny: gwarowych, socjolektalnych, biolektalnych. To spowodowało, zdaniem autora, powstanie odmian mieszanych oraz dialektów polonijnych, które są „melażem różnych wariantów polszczyzny, państwowych języków krajów osiedlenia oraz języków innych grup etnicznych, z którymi polonocentryczne zbiorowości mają bezpośrednie kontakty językowe i kulturowe” (Dubisz 2021: 115).

Mimo opisywanego rozproszenia i zróżnicowanej sytuacji socjolingwistycznej autor stara się znaleźć prawidłowości i wspólne elementy w przedstawieniu ewolucji języka polskojęzycznych wspólnot zagranicznych. W tym celu – biorąc pod uwagę wpływ krajów zamieszkania – wyodrębnia pięć stref językowo-kulturowych: 1) strefę oddziaływania języków wschodniosłowiańskich oraz innych języków etnicznych byłego ZSSR, 2) strefę historycznego południowego pogranicza państwa polskiego, 3) strefę oddziaływania języka angielskiego i kultury anglosaskiej (głównie amerykańskiej), 4) strefę oddziaływania języków romańskich i kultur tych narodowości, 5) strefę oddziaływania języków germańskich (z wyjątkiem angielskiego). Opis każdej z tych stref stanowi niemalże zadanie badawcze, które wymagałoby poszerzonych analiz materiałowych. Wobec braku szczegółowych badań autor odwołuje się do własnego oglądu, a jego dążenie do syntetycznego ujmowania zjawisk sprawiło, że pokusił się o zaprezentowanie – jak sam zauważa – próby materiału językowego, odnoszącego się do dwóch stref językowo-kulturowych: wschodniej (oddziaływania języków wschodniosłowiańskich oraz języków etnicznych byłego ZSSR) i zachodniej (oddziaływania języka angielskiego oraz kultury anglosaskiej i amerykańskiej). Przedstawione rejestry cech językowych opracowane zostały na zasadzie kontrastu z polszczyzną krajową, a więc obejmują głównie takie elementy systemowe, które są typowe dla wymienionych wspólnot polonocentrycznych. Zabieg ten pozwolił na skontrastowanie tych dużych stref w zakresie wymowy, zjawisk fleksyjnych, składniowych oraz leksykalno-słotwórczych.

Zebranie w jednym miejscu charakterystycznych cech językowych uświadomiło znaczne różnice między polszczyzną „wschodnią” a „zachodnią” oraz zakres interferencji języków krajów osiedlenia. Kwestie, które wydają się oczywiste, a więc najsilniejsze oddziaływanie języków miejscowych w zakresie wymowy i prozodii oraz interferencje leksykalne, zostały poparte precyzyjnie skonstruowanymi wyliczeniami. Charakterystyka dwóch skontrastowanych wspólnot nie ogranicza się jednak do wskazania wpływu języków miejscowych, ale również wyszczególnione zostały cechy innowacyjno-archaiczne wynikające z nawarstwiania się pokoleń w obrębie wspólnot polonocentrycznych i ich odezwania od polszczyzny krajowej, a także najrzadziej spotykane zjawiska o charakterze defektywno-deformacyjnym.

Osobny rozdział poświęcił autor szeroko rozumianym kwestiom leksykalnym, wprowadzając pojęcie „wyrazów polonijnych”, które definiuje jako kontrastujące z dwiema podstawami porównawczymi: z polszczyzną ogólną oraz z językami krajów osiedlenia wspólnot polonocentrycznych. Skupiając się głównie na strefie oddziaływania kultury anglosaskiej i amerykańskiej, szeroko omawia mechanizmy gramatycznej adaptacji zapożyczeń, procesy dezywacyjne w zakresie poszczególnych części mowy, najczęstsze przesunięcia semantyczne w obrębie pojedynczych leksemów, wskazuje również stosowane w środowisku polonijnym repliki słowotwórcze i semantyczne, a także typowe frazeologizmy polonijne. Wymienia również pola semantyczne, w zakresie których leksyka polonijna jest szczególnie rozwinięta. Rozdział ten przynosi istotne uporządkowanie problemu, jak również bogaty materiał egzemplifikacyjny.

Opisując sytuację języka polskiego na świecie, autor powołuje się na publikacje poświęcone tej problematyce w celu zaprezentowania historii tego typu badań, zdefiniowania problemu oraz ukazania swoistej ewolucji w przedstawianiu polszczyzny poza granicami kraju. Na podstawie przeprowadzonych badań oraz obserwacji wynikających z postępującej globalizacji formułuje także prognozy na temat zasięgu używania języka polskiego na świecie.

Omawiana książka jest z pewnością bardzo ważną pozycją w polskim językoznawstwie historycznojęzykowym. Poszerza w sposób znaczący i uporządkowany naszą wiedzę na temat ostatnich stu lat funkcjonowania polszczyzny, wypełnia luki, stanowi cenną kontynuację dzieła Z. Klemensiewicza, koresponduje także doskonale z obejmującymi podobny okres badawczy pracami I. Bajerowej. Na uznanie zasługuje spojrzenie syntetyczne, a zarazem bardzo szerokie uwzględniające złożoność i niezwykłą dynamikę procesów, którym poddana była w ciągu stu lat wspólnota posługująca się językiem polskim. Nawiązując do tradycji opisywania dziejów polszczyzny, monografia S. Dubisza jest zarazem innowacyjna ze względu na przedmiot badań nie ograniczający się do polszczyzny ewoluującej w warunkach krajowych, ale obejmujący także diasporyczne wspólnoty polonocentryczne. Książka łączy różne nurty badawcze i metody opisu – tu na szczególną uwagę zasługuje wprowadzenie

do syntezy historycznojęzykowej narzędzi analizy socjolingwistycznej. Znajdujemy w niej wszechstronną charakterystykę zewnętrznej sytuacji funkcjonowania polszczyzny oraz propozycję opisu wewnętrznego rozwoju języka, która może stać się punktem wyjścia do dalszych badań materiałowych. Z pewnością omawiana monografia stanowi ważną pozycję w naukowym opisie dziejów polszczyzny, warto również podkreślić, że może ona i powinna odegrać istotną rolę w polonistycznej dydaktyce uniwersyteckiej.

Literatura

- Bajerowa I. (red.), 1996, *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939–1945)*, Warszawa: Wydawnictwo Energeia.
- Bajerowa I., 2003, *Zarys historii języka polskiego 1939–2000*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Klemensiewicz Z., 1976, *Historia języka polskiego*, Warszawa: PWN.
- Woźniak E., 2020, *Przełomowe dwudziestolecie. Lata 1918–1939 w dziejach języka polskiego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

